

PAŽINIMO IR MOKSLOTYROS KLAUSIMAI

E. MEŠKAUSKAS

TIESOS KRITERIJAUŠ TAIKYMAS ATSKIRIEMS TEIGINIAMS

Pažinimo proceso teiginių teisingumo klausimas įeina į pažinimo teorijos problematiką. Jo sprendimas priklauso nuo šio proceso gnoseologinio interpretavimo. Todėl, imantis spręsti šį klausimą, reikia pirma išsiaiškinti, kas laikytina pažinimo proceso teiginiu ir kokia yra tiesos kriterijaus taikymo gnoseologinė specifika.

Ne kiekvienas loginis teiginys gali būti besąlygiškai laikomas pažinimo proceso teiginiu, nors jiems visiems yra pritaikoma ir pažintinė interpretacija. Tikrovės pažinimas yra visuomeninis istorinis jos teorinio aiškinimo procesas, kuris kokybiškai skiriasi nuo biologinio tipo jutiminės orientacijos gamtinėje aplinkoje. Dėl to, kad aukštesnieji gyvūnai geba jutimiškai atpažinti aplinkos objektus pagal jų rūšį, dar nedaro jų pažinimo proceso subjektais, o jutiminį atpažinimą — pažinimo proceso aktu. Nepainiotinas su pažinimo procesu ir žmogaus orientavimasis visuomenintoje aplinkoje. Jis apima žmogaus egzistavimo bei kasdieninės veiklos sferą, keičiančią savo turinį visuomenės istorinėje raidoje. Šioje sferoje jutiminiai orientyrai yra suaugę su perimtu visuomeniniu bei individualiu patyrimu, tiesiogiai neįeidami į pažinimo proceso turinį. Tiesiogiai neįeina į pažinimo proceso turinį ir orientacinio pobūdžio teiginiai, kaip, pavyzdžiui, „Keliu bėga šuo“, „Dabar lyja“, „Vyras pjauna šieną“, „Petro tėvas yra stalius“ ir t. t. Tokio pobūdžio teiginiams tiesos kriterijaus taikymo galimybė niekam nekelia abejonių, bet pats tiesos kriterijus čia neturi gnoseologinės prasmės ir jo taikymo galimybė nevirsta gnoseologine problema.

Pažinimo proceso aiškinamasis objektas yra tikrovė kaip įvairiai funkcionuojanti visuma. Specialieji mokslai ją aiškina skirtingais aspektais, kurdami tam tikros rūšies reiškinių egzistavimo bei funkcionavimo šioje visumoje teorinius modelius. Konkretūs daiktai ir įvykiai patenka į šiuos modelius tik savo rūšinio apibrėžtumo aspektu. Unikalūs reiškiniai gali būti teoriškai aiškinami, tik suponuojant jų rūšies galimybę. Pavyzdžiui, Saulės sistemos kilmės bei funkcionavimo nebūtų įmanoma teoriškai aiškinti, manant, kad kita panaši sistema niekur ir niekaip negalėtų atsirasti.

Tiesa gnoseologine prasme reiškia ir tegali reikšti teorinio aiškinimo turinio sutikimą su aiškinamojo objekto pobūdžiu. Toks sutikimas tegali būti konstatuotas tik esant sugretinimo galimybei. Teorinis modelis (aiškinimo turinys) čia turi būti sugretintas su pačia tikrove aiškinimo aspekto ribose. Sugretinimo galimybės neigimas arba ignoravimas veda filosofiją į agnosticizmo aklavietę ar bent į subjektyvistinį mokslo turinio priešpriešinimą tikrovei. Sugretinimo problemą išsprendė marksistinė filosofija, atkreipdama dėmesį į tai, kad kalbamasis sugretinimas yra daromas gamtos perdirbinėjimo praktikoje, teikiančioje pirmavaizdžius pačiam teoriniam modeliavimui. Šiuo atžvilgiu praktika apibūdinama kaip gnoseologinis tiesos objektyvumo kriterijus. Tačiau šio kriterijaus taikymas gnoseologinei mokslo raidos analizei turi savų problemų.

Kadangi teoriniai modeliai ir modeliuojamieji procesai yra skirtingos prigimties, kyla klausimas, pagal kokius parametrus jie gali būti gretinami. Teoriniai modeliai yra daugiau ar mažiau sudėtingos struktūros logiškai subordinuotų teiginių dariniai, atliekantys pažintinį vaidmenį kaip visuma. Praktiškai jie gretinami su tikrove ne išties, o tik gamybinio, eksperimentinio ar kokie nors kitokie tikrovės pertvarkymo aspektu. Todėl praktika leidžia patikrinti ne visą teorijos turinį, o tik iš jo padaromas praktines išvadas, išreiškiamas atskirais teiginiais. Praktikoje pasitvirtinę teiginiai negali tapti teorijų struktūros loginiu branduoliu, nes tokios pat praktinės išvados gali būti padaromos ir iš skirtingo turinio teorijų. Pavyzdžiui, dėl teorijų kaitos nenustoja veikusios mašinos, pagamintos pagal atmetųjų teorijų technologinius principus. Praktika yra istorinio pobūdžio mokslo tikroviškumo kriterijus, santykinai tepritaikomas konkrečių teorijų turinio objektyvumui tikrinti.

Žmonių veiklos tikslingumas yra tiesiogiai susijęs su teoriniu tikrovės modeliavimu jos pažinimo procese. Kuriamieji modeliai leidžia grįsti tikrovės savybėmis veiklos tikslų bei jų pasiekimo priemonių pasirinkimą. Veiklos rezultatai tampa ir netiesioginiu teorinių modelių tikroviškumo patikrinimu. Jie gali tvirtinti teorijų turinį naujų daiktų, jomis remiantis, sukūrimu, gamtinės aplinkos pertvarkymu, naujų adaptacinių orientyrų įgijimu, būsimų įvykių numatymu ir t. t. Visi šie rezultatai yra teorijų, kaip tikrovės modelių, priimtumo rodikliai, nors ir ne visi turi minėtojo gnoseologinio teorijos su tikrove gretinimo aktų reikšmę. Šie rodikliai yra išreiškiami atskirais teiginiais, bet dėl to teorijos priimtumas nevirsta tokių teiginių susumavimo išvada. Atskiri teiginiai neturi savarankiškos pažintinės prasmės, nors orientaciniu atžvilgiu jie būtų visiškai vienareikšmiai. Į teorijos turinį įtraukiami teiginiai gauna tai teorijai specifinę pažintinę prasmę. (Pavyzdžiui, teiginys „Kiekvieną rytą pateka saulė“ ne tą patį reiškia Ptolomėjaus ir Koperniko teorijose.) Teorijos kaip visumos priėmimas ar atmetimas yra istorinis procesas, kurio visi etapai ir aspektai turi tik santykinę reikšmę.

Formali kuriamųjų teorijų priimtumo sąlyga yra visų jos teiginių loginės subordinacijos neprieštaringumas. Teorijos turinio loginėje analizėje jų teiginiai traktuojami kaip vienaprasmiai, ir nedaroma skirtumo

tarp fakto teiginių pažintinės ir orientacinės prasmės. Kitaip ir būti negali. Pažintinio mąstymo logika negali prieštarauti elgesio logikai, tuo labiau kad ir pats teorinių tikrovės modelių kūrimas yra susijęs su žmogaus elgesio orientyrams logiškai nepriekaištingo racionalaus pagrindo ieškojimu. Tai, kad reikia skirti teiginių orientacinę ir pažintinę prasmę, yra ne formalus logikos reikalavimas, o pažinimo proceso istoriškumo padarinys. Be tokio skyrimo nebūtų galima paaiškinti regimai tolydžios pažinimo proceso raidos reiškimosi teorijų kaita.

Pažintinio teorijos funkcionavimo atžvilgiu tiesos kriterijus pritaikomas visiems jos teiginiams. Teorija atlieka savo pažintinį vaidmenį tol, kol visi jos teiginiai yra laikomi teisingi. Neteisingų teiginių konstatavimas teorijos turinyje pažeidžia loginę teiginių subordinaciją ir falsifikuoja teoriją kaip visumą. Metodologinėje literatūroje paplitęs teiginių skirstymas į specifinius teorinius ir teorinio aiškinimo atžvilgiu neutralius fakto (empirinius) teiginius teorijos turinio analizei nepritaikomas. Loginė teorijos teiginių subordinacija apima ir vadinamųjų fakto teiginių pažintinės prasmės specifiką. Šios prasmės pakitimas naujos teorijos turinyje gali pasireikšti ir orientacinėje sferoje, kai naujoji teorija sukuria pagrindą žmonių veiklos pobūdžio pakitimams. Teiginiai apie tam tikrų procesų pobūdį, būdami aktualaus ar potencialaus fakto teiginiai, teorijos struktūroje yra jos sukurto tikrovės modelio turinio išraiška. Paaiškėjus, kad šie procesai vyksta kitaip, negu teorijos numatyta, jos turinys praranda tikrovės modelio vaidmenį.

Gretinimo su tikrove gnoseologinis vienetas yra ją modeliuojanti teorija. Iš principo jai pritaikomas tiesos kriterijus, jos modeliuojamųjų procesų ir tikrovės kaip visumos santykinio pažinimo atžvilgiu. Atskiriems teiginiams tiesos kriterijus gali būti tiesiogiai taikomas tik žmonių veiklos orientacinėje sferoje. Gnoseologiniu atžvilgiu atskiri pažinimo proceso teiginiai savarankiškos prasmės neturi.